

KƏLBƏCƏR UĞRUNDA DÖYÜŞ (1993-CÜ İL 27 MART-2 APREL)

Əzizağa Qəni-zadə
Milli Müdafiə Universiteti
yupiter57@mail.ru

Açar sözlər: Qarabağ, erməni hərbi birləşmələri, Kəlbəcər, müdafiə döyüşləri, qəhrəmanlıq

Məqalədə 1993-cü il martın 26-dan aprelin 2-dək Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonunun erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal zamanı milli ordumuzun 701 sayılı hərbi hissəsinin döyüş fəaliyyəti mötəbər mənbələr və həmin döyüşlərin iştirakçısı olmuş zabitlərin dili ilə təhlil olunmuşdur. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin xaricində yerləşən Kəlbəcər rayonunun işğalı üçün hücum əməliyyatı əsasən Ermənistan Respublikası ilə sərhəddən həyata keçirilmiş və işğal zamanı ağır artilleriya, Mi-24 helikopterlərindən və hərbi təyyarələrdən istifadə edilmişdir.

701-ci briqada 1992-ci ilin may ayından sentyabr ayına qədər Kəlbəcər rayonunda yerləşir və rayonun müdafiəsini təşkil edirdi. Həmin il sentyabr ayının əvvəlində 701-ci briqada gözlənilmədən Laçın rayonuna döyüş əməliyyatlarına göndərildi. Beləliklə, Kəlbəcər rayonu düşmən qarşısında müdafiəsiz qaldı. 1993-cü ilin fevral ayında Ağdərə rayonunun da işğalı düşmənlə üzbəüz olan Kəlbəcər rayonunun da işğalını qaçılmaz etdi.

İşğal nəticəsində 60.000-nə qədər kəlbəcərli etnik təmizləməyə məruz qalaraq öz doğma torpaqlarından didərgin salınmış, 511 dinc sakin öldürülmüş, 321 nəfər əsir götürülmüş və itkin düşmüşdür.

БИТВА ЗА КЕЛЬБАДЖАР (27 МАРТА-2 АПРЕЛЯ 1993 ГОДА)

Азизага Гани-заде

Ключевые слова: Карабах, армянские воинские формирования, Кельбаджар, оборонительные бои, героизм

В статье на основе авторитетных источников и со слов офицеров, принимавших участие в боях, проанализирована боевая деятельность воинской части № 701 национальной армии в период оккупации Кельбаджарского района Азербайджанской Республики армянскими воинскими формированиями с 26 марта по 2 апреля 1993 года.

Наступательная операция по оккупацию Кельбаджарского района, находящегося за пределами Карабахского региона Азербайджана, велась в

основном с границы Республики Армения, и во время оккупации применялись тяжелая артиллерия, боевые вертолеты Ми-24 и самолеты.

701-я бригада с мая по сентябрь 1992 года дислоцировалась в Кельбаджарском районе и организовала оборону района. В начале сентября того же года 701-я бригада была неожиданно направлена на боевые действия в Лачинский район. Таким образом, Кельбаджарский район остался беззащитным перед врагом. В феврале 1993 года оккупация Агдарского района сделала неизбежной оккупацию Кельбаджарского района.

В результате оккупации до 60 000 кельбаджарцев были изгнаны со своих родных земель, 511 мирных жителей были убиты, 321 был взят в плен и пропал без вести.

BATTLE FOR KALBAJAR (MARCH 27-APRIL 2, 1993)

Azizaga Ghani-zade

Keywords: *Karabakh, Armenian military formations, Kelbajar, defensive battles, heroism*

Based on authoritative sources and according to the words of the officers who took part in the battles, the article analyzes the combat activities of the military unit No. 701 of the national army during the occupation of the Kelbajar region of the Republic of Azerbaijan by Armenian military units from March 26 to April 2, 1993. The offensive operation to occupy the Kelbajar region, which is outside the Karabakh region of Azerbaijan, was carried out mainly from the border of the Republic of Armenia, and heavy artillery, Mi-24 combat helicopters and aircraft were used during the occupation.

The 701st brigade was stationed in the Kalbajar region from May to September 1992 and organized the defense of the region. In early September of the same year, the 701st brigade was unexpectedly sent to combat operations in the Lachin region. Thus, the Kelbajar region remained defenseless against the enemy. In February 1993, the occupation of the Aghdar region made the occupation of the Kelbajar region inevitable.

As a result of the occupation, up to 60,000 Kalbajars were expelled from their native lands, 511 civilians were killed, 321 were taken prisoner and went missing.

Giriş

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyinə qovuşmuş digər respublikalar kimi Azərbaycan da bu xoşbəxtliyə nail oldu. Yeni yaradılmış respublikanın qarşısında öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək, suverenliyini

qorumaq üçün təcili olaraq nizamlı ordunun yaradılması işinə başlanılmalıydı. Lakin ölkədə höküm sürən siyasi böhran, ağır ictimai-sosial vəziyyət, xarici və daxili düşmənlərin respublikanı parçalamaq cəhdləri taleəhəmiyyətli bu mühim işin formalaşdırılmasını ləngidirdi. Rus imperiyası tərəfindən süni şəkildə yaradılan Qarabağ problemi isə vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirmişdi.

Lakin Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq Ermənistan havadarlarının dəstəyi ilə tez bir zamanda öz silahlı qüvvələrini formalaşdırmağa nail olmuşdu. Erməni hərbi birləşmələri Azərbaycanda baş verən bu böhrandan istifadə edərək xarici havadarlarının siyasi və hərbi dəstəyi ilə 1992-ci ilin birinci yarısında Şuşa və Laçın rayonlarını işğal etdi. Nəticədə Kəlbəcər rayonu üç tərəfdən Ermənistanın əhatəsində - blokada vəziyyətinə düşdü. Azərbaycan Respublikası ilə yeganə əlaqə yolu çətin keçilən Murovdağ silsiləsi idi[24].

1988-1989-cu illərdə bu yol Kəlbəcər ziyalılarından Təhməz Cəfərovun təklifi və rəhbərliyi ilə Murov dağının Ömər aşırımından çəkilmişdi. Kəlbəcəri Gəncə ilə birləşdirən 100 km-lik bu yolu haqlı olaraq kəlbəcərlilər "Həyat yolu" adlandırırdılar. Murov dağının insan ayağı dəyməyən yamaclarına traktorla çıxaraq, quşqonmaz qayaları, daşları söküb insan ağına gəlməyən yamaqlara traktor çıxaran traktorçular əsl qəhrəmanlıq göstərdilər [18, 9].

Kəlbəcər uğrunda müdafiə döyüşərini daha aydın anlamaq üçün dağlıq əraziyə malik rayon haqqında qısa məlumat verək.

Kəlbəcər Azərbaycanın ən yüksək dağ rayonudur. Rayon Azərbaycanın qərbində, Tərtər çayı vadisində, Böyük Qafqaz dağlarında, dəniz səviyyəsindən 1500-3800 metr hündürlükdə yerləşir. Ən uca nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 3724 metr yüksəkdəki Camışdağ zirvəsidir (Murovdağ). Qərbdə Ermənistan Respublikası, şimalda Daşkəsən, Göy-Göl, Goranboy, şimali-şərqdə Tərtər, şərqdə Ağdam, Xocalı, cənubda Laçın rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazinin çox hissəsi meşəlikdir [25; 10, 366].

"Kəlbəcər" toponiminin mənşəyi qədim türk dilində (oykonimin ilkin forması Kevliçer kimi qəbul edilib) "çay üstündə qala" deməkdir. Kevli "çayın üstü", çer/car "qala" mənasını verir. Yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi qayada Tərtərçay çayı boyunca cərgə ilə düzülmüş qədim süni mağaralar mövcuddur. Buna görə də mütəxəssislər toponimi kevil/kəvl və qədim türk dillərindəki çər (qaya, yarıq) komponentləri ilə əlaqələndirirlər[25].

Dik dağ silsiləsi arasında yerləşən, bölgənin müharibə vaxtı əhalisi təqribən 45.000–60.000 nəfər etnik azərbaycanlılar və kürdlərdən ibarət idi[24].

1993-cü ilin fevralında Ermənistan qoşunları Tərtər-Kəlbəcər yolunu tutduqdan sonra əsas hadisələr düşmənin mühasirəyə aldığı Kəlbəcər rayonu ətrafında inkişaf etməyə başladı. 3 tərəfdən - Qərbdə Ermənistan Respublikası ilə dövlət sərhədi, cənubdan Laçın rayonu və şərqdə erməni separatçılarının nəzarətinə keçmiş Qarabağla əhatə olunmuş Kəlbəcər düşmən dövrəsində

qalmışdır. Həm Kəlbəcərin, həm də Laçının yeganə həyat yolu olan Tərtər-Kəlbəcər yolu bağlandıqdan sonra faktiki mühasirə vəziyyətiyaranmışdı[47].

Məlum hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə - 1992-ci il sentyabrın 20-dən, 1993-cü il martın 30-dək 701 sayılı motoatıcı briqada Kəlbəcər rayonundan 60 km-dən çox uzaqlıqda, Laçın rayonunun şimal-qərb hissəsində qarşısında duran döyüş tapşırığını yerinə yetirirdi[22]. Briqadanın qərargahı Kürdhacı kəndində yerləşirdi.

1992-ci il fevralın əvvəllərində Sərsəng su anbarını ələ keçirən düşmən 701 sayılı motoatıcı briqadanı tamamilə mühasirəyə aldı. Hərbi hissə sağ tərəfdən Ermənistan Silahlı Qüvvələri, ön və sol cənubdan Qarabağdakı erməni qoşunları, arxadan isə Murovdag silsiləsi ilə əhatə olunmuşdu.

Briqadanın 1985 nəfər şəxsi heyəti vardı. Ön xətdə 2-ci, 4-cü, ehtiyatda 5-ci (Bərdə) taborları, 57 nəfərdən ibarət Laçın polisi, reyds dəstəsi (10 nəfər), kəşfiyyat bölüyü, zirehli qrupu, D-30 haubitsalarından ibarət artilleriya divizionuna, MT-12 topları və BM-21 qurğuları batareyalarına, 7 tank, 7 PDM-ə malik idi. Briqada 1992-ci il oktyabrın 15-dən etibarən öz əsas gücünü Laçın rayonunun şimalında, Laçın- Kürdhacı məntəqələri istiqamətində cəmləşdirmişdi[47].

Sol tərəfdən Dəlidağ yüksəkliyi- Alxaslı kəndi, sağdan Fərraş – Taxtabaşı kəndləri olmaqla briqadanın ön müdafiə xətti Alxaslı kəndi-Hoçaz yüksəkliyi-Birinci Tiğik-Fərraş kəndlərini əhatə edirdi. 1993-cü il fevralın 15-də atıcı silahlarla silahlanmış 473 nəfərlik 3-cü tabor briqadanın birbaşa komandanlığından çıxarılaraq sərhəd dəstəsi kimi Azərbaycan və Ermənistan dövlət sərhədinin Kəlbəcər rayonu hissəsində xidmət aparırdı. Dəstə Qaraqaya, Söyüdlü, Kürdyurdu, Oktyabr, Ayrım, Yellicə, Dikyurd, Zəylik, Ağduzdağ, Taxta zastavalarından ibarət 110 km məsafədə keşik çəkirdi. Hər 10 km-lik məsafədən bir, 30 nəfərdən ibarət sərhəd dəstələri yerləşdirilmişdi. Onlara kiçik təxribat dəstələrini zərərsizləşdirmək həvalə olunmuşdu. 130 nəfərlik 1-ci tabor isə Ağdərə və Kəlbəcər yolunu nəzarətə götürüb həmin rayonların arasında yerləşən Çərəkdar kəndi yaxınlığında hakim yüksəkliklərdə müdafiə mövqeyi tutmuşdu[22].

1993-cü il fevralın 13-dək Laçın rayonunda yerləşən 701-ci briqadanın təminatı iki – yerüstü və hava marşrutu ilə aparılırdı. Əsas yerüstü marşrut Ağdərə istiqamətindən Sərsəng su anbarı boyunca yerinə yetirilirdi. Ehtiyat hava marşrutu payız-qış dövründə qar yağması nəticəsində yolların bağlanması səbəbindən dəniz səviyyəsindən 3261 metr hündürlüyə malik Ömər aşırımı üzərindən həyata keçirilirdi ki, bu yolla da Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazisi ilə xeyli yol qət etmək lazım idi.

Sərsəng su anbarı boyunca əsas quru yol düşmən tərəfindən ələ keçirildiyinə görə 1993-cü il fevralın 15-dən etibarən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyi briqadanı helikopterlərlə təmin etməyə məcbur

oldu. Qış və yazın əvvəlində Murovdağ silsiləsinin (3200-3700 metr yüksəklik) çətin keçilən yüksək aşırımları vasitəsilə ləvazimatların çatdırılması, demək olar ki, mümkünsüzdü və lazım olan vəsaitləri daşımaq üçün helikopterlər yeganə nəqliyyat vasitəsi idi. Bunun üçün 10 Mi-8 nəqliyyat helikopterindən ibarət qrup ayrılmışdı[47].

1993-cü il martın 5-də Azərbaycan komandanlığı tərəfindən əmrlə Ağdərə-Kəlbəcər istiqamətində müdafiə işlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə briqadanın cəbhə xətti üç dəfə genişləndirildi, Mıxtökən dağ silsiləsi ilə bir-birindən 70 kilometrədən çox ayrılan iki istiqamətə bölündü. Birinci istiqamət Laçın rayon mərkəzi – Kürdhacı məntəqəsini, ikincisi isə Çərəkdar kəndi – Kəlbəcər rayon mərkəzini əhatə edirdi. Müdafiə zolağı Dəlidağ yüksəkliyi – Alxaslı, Çərəkdar – Kəlbəcər ərazilərini, ön xətt isə Alxaslı–Hoçaz–Tiğik–Fərraş–Narıncılar–Mərcimək məntəqələrini əhatə edirdi. Laçın rayonunun şimal və Kəlbəcər rayonunun cənub-şərq hissələrində ərazinin relyefi nəzərə alınmaqla briqadanın müdafiə zolağı təxminən 120 kilometrə yaxın idi. Ermənistanla 100 km-dən artıq dövlət sərhədi, həmçinin Ağdaban kəndi və Ömər aşırımına gedən yollar da daxil olmaqla şimalda 25 km uzunluğunda məsafə müdafiə zolağına daxil deyildi. Bu ərazilərin etibarlı müdafiəsini təmin etmək üçün isə əslində 3 briqada lazım idi[47].

Beləliklə, 701 sayılı briqada ümumi sahəsi təxminən 3 min kvadrat kilometr olan iki rayonun ərazisində müdafiəni təşkil etməli oldu. Briqada komandiri vəziyyəti - döyüş imkanlarını, hərbi əməliyyat rayonunun genişliyini, ehtiyat qüvvənin olmamasını, ön xətdə bölmələrin tam komplektləşdirilməməsini qiymətləndirib 1-ci ordu birliyi komandirinin təsdiq etdiyi yeganə doğru qərarı qəbul etdi. Briqada komandirinin planı yuxarı komandanlığın ümumi niyyətindən kənara çıxmırdı. Məqsəd düşmənlə birbaşa təmasda olan bölmələri müdafiənin ön xəttindən çıxarmamaq və məhdud ərazidə, daha doğrusu, Kəlbəcər rayon mərkəzində mühasirəyə düşməmək üçün bölmələrin cəmləşdirilməsinə yol verməməkdən ibarət idi[3,1].

Bu qərarın bir neçə səbəbi vardı. Kəlbəcər rayon mərkəzinin dairəvi müdafiəsini təşkil etmək üçün əlavə bölmələr olmadığına görə komandir ön xətti zəiflədərək iki taboru oradan çıxarmalı olsaydı, nəticədə tərk edilmiş mövqelərdə düşmənin maneəsiz irəliləməsi və Ömər aşırımına aparən yolların ələ keçirilməsinə birbaşa təhlükə yarada bilərdi. Bu, müdafiə olunan bölmələrin mühasirəyə alınması və düşmən tərəfindən məhv edilməsinə imkan verərdi. Kəlbəcər rayon mərkəzi əsas yollardan kənarda yerləşirdi və əməliyyat-taktiki baxımdan vacib obyekt deyildi. Düşmən Ömər keçidini ələ keçirsəydi, rayon mərkəzinin dairəvi müdafiəsinin heç bir əhəmiyyəti qalmırdı və ilk növbədə dinc əhali arasında maksimum itkilərə gətirib çıxara bilərdi.

1993-cü il martın əvvəlində 701 sayılı briqadanın komandiri helikopterlə Bakıya gəldi, müdafiə naziri general-mayor Dadaş Rzayevə Kəlbəcərin

müdafiəsi üçün təcili tədbirlər görməyin lazım olması barədə məruzə etdi və Kəlbəcərin nəzəri cəhətdən artıq itirildiyini söylədi. Briqadanın Laçın rayonundan Kəlbəcər rayonuna göndərilməsi üçün əmr verilməsi vəziyyətdən çıxmaq üçün yeganə yol ola bilərdi. Müdafiə naziri briqada komandirinə erməni hərbi birləşmələrinin beynəlxalq qalmaqaldan çəkinərək Dağlıq Qarabağdan kənarında yerləşən Kəlbəcər rayonuna heç vaxt gəlməyəcəyini bildirərək ona vahiməyə düşməməyi əmr etdi. Müdafiə naziri Ermənistan rəhbərliyinin beynəlxalq hüquqa və sərhədlərin toxunulmazlığına riayət edərək Azərbaycanın dövlət sərhədini pozmayacağına və Qarabağın inzibati ərazisi olmayan Kəlbəcər rayonuna erməni qoşunlarının heç vaxt hücum etməyəcəyinə əmin idi[9].

Briqadanın qərargah rəisi polkovnik-leytenant Aydın Şiriev bu hadisələri belə xatırlayır: "Düşmənin hücumundan öncə Laçın rayonunun şimal-qərb hissəsindən başqa Kəlbəcər ərazilərinin 1/3 hissəsini də müdafiə üçün 701 saylı briqadaya tapşırdılar. Rayonun 2/3 hissəsini isə heç kim qorumurdu. Bu vəziyyətdə briqada komandiri hələ rayonun işğalından 40 gün əvvəl yazılı və şifahi təklif verərək ilk döyüşlərdən sonra təcili olaraq Laçından Kəlbəcəyə göndərməsini xahiş etmişdi. Təəssüf ki, komandirin ehtimallarını şişirdilmiş hesab etdilər və: "Sizin mövqeyiniz aydındır, vahiməyə düşməyin, ermənilər heç vaxt beynəlxalq qalmaqala gəlməyəcəklər, Kəlbəcər isə Dağlıq Qarabağ deyil" qeyd edərək vəziyyətin bir qədər də çətinləşməsinə şərait yaratdılar [2]. Qarabağdan kənarında yerləşən Kəlbəcər rayonunun ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi o zaman istisna edilirdi[9].

Hökumət hesab edirdi ki, diplomatik qalmaqal səbəbindən erməni komandanlığı bu addımı atmaz. Buna görə Müdafiə Nazirliyi rayonun müdafiəsi ilə bağlı heç bir tədbir görməmiş və bununla da Kəlbəcərin düşmən tərəfindən ələ keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı.

Kəlbəcər rayonunun ələ keçirilməsi, Prezident Əbülfəz Elçibəy başda olmaqla Azərbaycanın rəhbərliyi tərəfindən yol verilmiş səhv idi. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ilin aprelində ANS telekanalına verdiyi müsahibədə Əbülfəz Elçibəy etiraf edirdi ki, Kəlbəcər rayonunun işğalına görə Prezident və Ali Baş Komandan kimi məsuliyyət daşıyır və buna görə rayon əhalisindən üzr **istəyir**[8].

Müdafiə naziri vəziyyəti öyrənmək üçün briqada komandirinin xahişi ilə Kəlbəcər rayonuna beş zabitdən ibarət əməliyyat qrupu göndərdi və Kəlbəcər rayonunun yerli əhalisindən ibarət əlahiddə dağ – atıcı alayının yaradılması barədə qərar qəbul etdi. Əmr 1993-cü il martın 22-də imzalandı. Rayon polis idarəsinin rəisi polis polkovniki Nizami Məmmədov alay komandiri təyin edildi[20].

1993-cü il mart ayının ortalarında Kəlbəcər rayonunun Müdafiə Şurası tərəfindən rayondatələsik yerli əhalidən ibarət 6-cı tabor altında könüllü bir

dəstə yığıldı. Rayon elektrik şəbəkəsinin rəisi tabora komandir təyin olundu. Təlim üçün vaxt olmadığından könüllülər taboru dərhal Narınclar, Mərcimək, Ağqaya və Ağdabanda mövqelərə yerləşdirildi. Lakin, tez bir zamanda formalaşdırılmış taborun tabeliyində bir nəfər də olsun hərbi mütəxəssis yox idi. Həmçinin hazırlıq səviyyəsi aşağı olduğundan ağır silah və texnika ilə təchiz olunmuş düşmənin hücumunu dəf etmək imkanına qadir deyildi [22].

1993-cü il mart ayının əvvəllərində Ağdərə rayonunun işğal olunmuş mövqelərində möhkəmlənmiş düşmən əsas qüvvələrini Kəlbəcər rayonu istiqamətində cəmləşdirdi. Ermənistanla Qarabağın dağlıq hissəsi arasındakı ərazilərimizi tutmaq üçün erməni komandanlığı ciddi hazırlıq görərək çoxsaylı qoşun qruplaşması yaratmış, o cümlədən cəbhənin digər sahələrindən də hərbi qüvvələr gətirilmişdi. Hücum əməliyyatlarında həm Ermənistan, həm də Qarabağdan 6 istiqamətdə eyni sayda qruplaşma iştirak edirdi:

- 1-ci qruplaşma - şimaldan Gəmiş dağı və Ömər aşırımını istiqamətində: komandir Norayr Danielyan idi. Bu istiqamətdə Arkadi Şirinyanın, Rafo Saiyanın, Aşot Aruşanyanın taborları hücumda iştirak edirdi.

- 2-ci qruplaşma - Çərəkdar istiqamətində: komandir Monte Melkonyan idi. Qarabağdan hücum keçən erməni qruplaşmalarına ümumi komandirliyi də Monte Melkonyan həyata keçirirdi. Bu istiqamətdə Martuni müdafiə rayonunun bölüyə qədər yığma dəstəsi, Hadrut müdafiə rayonunun bölüyə qədər yığma dəstəsi, Mərkəzi müdafiə rayonunun zərbə qrupu, Ermənistandan olan könüllü dəstə iştirak edirdi.

- 3-cü qruplaşma - Narınclar istiqamətində: bu istiqamətdə Yuri Hakobyan komandirliyi ilə Vəngli taboru, Aşot Minasyanın komandirliyi ilə Ermənistandan “Sisakan” könüllü dəstəsi Çormanlı üzərinə hücum edirdi.

- 4-cü qruplaşma - Qırxqız istiqamətində: bu istiqamətdə Vitaliy Balasanyanın komandirliyi ilə Əsgəran müdafiə rayonundan Karen Arzumanyanın taboru hücum edirdi.

- 5-ci qruplaşma - cənubda Fingə, Birinci Tiğik və İkinci Tiğik, Hoçaz istiqamətində: komandir Amayak Aroyan idi. Bu istiqamətdə Əsgəran müdafiə rayonundan Arşavir Qaramyanın komandirliyi ilə 35-ci tabor, Şuşa müdafiə rayonundan Martik Qasparyanın komandirliyi ilə 53-cü tabor, yenə həmin rayondan Vladimir Kasyanın komandirliyi ilə 51-ci tabor, Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi daxili qoşunlarının taboru və Ermənistandan bir neçə könüllü dəstə vuruşurdu.

-6-cı qruplaşma - şimal-qərbdən, Ermənistanın Vardenis rayonu istiqamətində: istiqamətin koordinatoru general-leytenant Qurgen Dəlibaltayan idi. Bu istiqamətdə Fransa erməni olan Hovsep Hovsepyanın ümumi komandirliyi ilə Ermənistan qoşunlarının şimal birləşmələri və Ermənistandan olan könüllü dəstələr Zoddan Cəmilli, Seyidlər, Daşkənddən Aşağı və Yuxarı-Ayırım istiqamətlərində Azərbaycan torpaqlarına soxulmuşdu[35; 47; 3,2].

Robert Köçəryan öz avtobioqrafik xatirələrində qeyd edir ki: “Bizim üçün Azərbaycanın bu yüksək dağ rayonu coğrafi mövqeyinə görə müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Şimaldan Laçına bitişik olan rayon Qarabağla Ermənistanın arasında yerləşirdi. Mardakert rayonundakı qoşunlarımızın mövqeyi zəif idi, çünki onlar təkcə şimal və şərqdən deyil, həm də qərbdən, Kəlbəcər tərəfdən hücumla məruz qala bilərdilər. Kəlbəcər rayonu üzərində nəzarət bütün qüvvələri şərq və şimal-şərq istiqamətində cəmləşdirməyə imkan verərdi. Şimalda Kəlbəcəri Azərbaycanın qonşu rayonundan yüksək dağ silsiləsi ayırırdı. Yeganə yol 3200 metr yüksəklikdə Ömər aşırımından keçirdi və onu əldə saxlamaq üçün bizə böyük qüvvə və vəsait saxlamağa ehtiyac yox idi. Eyni zamanda cəbhə xətti bir neçə dəfə qısalırdı. Bir sözlə, Kəlbəcər rayonunun ələ keçirilməsi bizim üçün hərbi zərurətə çevrilmişdi, bunsuz Mardakert istiqamətində müvəffəqiyyət qısa müddətli olardı. Müharibənin gedişində Şuşadan sonra ən əhəmiyyətli əməliyyatlardan biri olan bu əməliyyatı, Mardakertdə olduğu kimi, həyata keçirmək üçün biz bütün müdafiə rayonlarından hücum bölmələrini və əsas zərbə qüvvəmiz olan mərkəzi müdafiə rayonunun qüvvələrini cəmləşdirdik. Əməliyyata rəhbərlik Monte Melkonyana həvalə edildi”[52;122].

Zərbə qruplarının formalaşdırılmasını başa çatdıran erməni komandanlığı 1993-cü il martın 26-da saat 9 radələrində güclü artilleriya hazırlığından sonra Ağdərə-Kəlbəcər avtomobil yolu boyunca Qozlukörpü – Çərəkdar istiqamətindən hücumla başladı. Düşmən tankların, PDM-lərin və havadan beş döyüş helikopterinin atəş dəstəyi ilə 1-ci, 2-ci və 3-cü istiqamətlərdə irəliləyirdi[28].

Həmin vaxt Kəlbəcər rayonunda 130 nəfərlik 1-ci motoatıcı tabor və könüllülərdən ibarət 6-cı motoatıcı tabor yerləşirdi. Sərhəd taborunu isə ümumqoşun döyüşünə cəlb etmək mümkün deyildi. 1-ci motoatıcı tabor rayonun şərq kəndlərinin müdafiəsi uğrunda döyüşlər aparırdı. Sonra briqada komandirinin əmrilə tabor Çərəkdar məntəqəsinin yaxınlığında müdafiə mövqeyi tutdu. Bölmə eyni zamanda Ağdərə istiqamətindən gələn şosse yolu üzrə Kəlbəcəərə girişi müdafiə edirdi. 701 sayılı briqadanın qalan qüvvələri Laçın bölgəsində döyüş mövqelərində qalmaqdaydı.

Martın 26-da saat 7-də tankların, PDM-lərin, artilleriyanın dəstəyi ilə düşmənin 2-ci qruplaşması 1-ci taborun Çərəkdar yaxınlığındakı mövqelərinə hücum etdi. Gün ərzində onlar taborun mövqelərinə üç dəfə hücum etdilər. Zirehli texnika və insan itkisi verən düşmən geri çəkildi [28].

Bir gün sonra Mi-24 helikopterlərindən istifadə edən erməni qruplaşması 1-ci taborun mövqelərinə yenidən hücum etdi, xeyli canlı qüvvə və texnika itirərək geri çəkildi. Azərbaycan zenitçiləri həmin döyüşdə düşmənin 2 Mi-24 helikopterini məhv etmişdi.

Həmin gün ermənilərin 1-ci qruplaşması Ağdabana hücum etdi. Üstün düşmən qüvvələrinin təzyiqi ilə Ağdabanı müdafiə edən könüllülər öz mövqelərini tərk etdilər. Geri çəkilən zaman onlar Ağdabana gəlmiş briqada komandirindən Bağlıpəyə yaxınlığında müdafiə mövqeyi tutmaq və bu yaşayış məntəqəsinin müdafiəsini təşkil etmək əmri aldılar[28].

Ağdabanı ələ keçirən düşmən müdafiə sahəsində bölmələrimizin zəif yerini aşkar etdi. Onlar, Kəlbəcər - Ağdərə - Laçın - Kəlbəcər həyati əhəmiyyətə malik yol qovşağını ələ keçirmək məqsədilə 701 saylı briqadanın sol cinahından keçərək müdafiə xəttini yardılar [47].

Ağdabanda itirilmiş mövqelərini qaytarmaq üçün briqada komandiri təcili olaraq Laçın rayonundan 3 tank, 5 piyada döyüş maşını və 30 əsgərdən ibarət zirehli qrup çağırıldı. Qrup 1993-cü il martın 28-də səhər gəlib çatdı. Həmin gün səhər briqada komandiri Buzluq yüksəkliyindən Ağdaban istiqamətində ərazinin kəşfiyyatını apardı və zirehli qrupun köməyi ilə Ağdabanın döyüşlə qaytarılması üçün plan hazırladı.

Həmin vaxt hakim yüksəkliklərdən hücum edən düşmən Bağlıpəyə məntəqəsini ələ keçirdi. Bağlıpəyəni müdafiə edən özünümüdafiə dəstəsi itki verərək geri çəkildi. 1-ci motoatıcı tabor Çərəkdarda, könüllülər isə Ağqaya, Narınclar və Mərciməkdə öz mövqelərini saxlamaqda davam edirdilər[47].

Martın 28-də səhər Çərəkdar məntəqəsi yenidən yer və havadan hücuma məruz qaldı. Mi-24 helikopterləri briqadanın zenit heyətini məhv etdi. İki Azərbaycan zenitçisi həlak oldu, ikisi yaralandı, AZP-57 zenit qurğusu isə sıradan çıxarıldı. Döyüşlərdə düşmən də canlı qüvvə və texnika sarıdan itkiyə məruz qaldı. 1-ci motoatıcı tabor (komandiri kapitan Qurban Qurbanov idi) tutulmuş mövqeləri saxlamaqda davam edirdi. Bəzən döyüşlər olduqca yaxın məsafədən aparılırdı[47].

Martın 28-də günortadan sonra zirehli qrup briqada komandirinin rəhbərliyi ilə Bağlıpəyə istiqamətində əks hücuma keçdi və yaşayış məntəqəsində itirilmiş mövqelər geri qaytarıldı. Zirehli qrupun tələsik tutduğu mövqelər zəif olduğundan səhəri gün tezdən hücuma keçən düşmən Bağlıpəyəni yenidən ələ keçirdi. Bir neçə Azərbaycan əsgəri döyüş zamanı həlak oldu və yaralandı, bir zirehli texnika itirildi[47].

Çərəkdardakı 1-ci tabora kömək məqsədi ilə bir tank göndərən briqada komandiri tabor komandirinə tunnel istiqamətində mühasirədən çıxmaq barədə əmr verdi. Briqada komandiri zirehli qrupu tunnelə tərəf apardı. Laçındakı mövqələrdə zərurət yarandığı üçün 701 saylı briqadanın kəşfiyyat rəisi baş leytenant R.İskəndərov döyüşlərin getdiyi mövqələrə geri çağırıldı. Zirehli qrup tunnelin qarşısında Kəlbəcər – Ağdərə, Laçın – Kəlbəcər vacib yol ayrıcında möhkəmləndi. Avtomobil yolu üçün dağ massivinin altından çəkilmiş tunnelin ələ keçirilməsi Kəlbəcər və Laçın rayonları arasında əlaqənin kəsilməsinə gətirib çıxarırdı. Həmin gün Azərbaycan qoşunlarının açıq sol cinahı boyunca

dərinləşməyi davam etdirən düşmənin 1-ci qruplaşması 1-ci taborumuzun arxasına keçdi.

Martın 29-da saat 12 radələrində 1-ci ordu birliyinin komandiri general-mayor Nəcməddin Sadıkov tunelə gəldi. Həmin gün oradan Murovdağa qədər cəbhədə Kəlbəcərin müdafiəsində dayanan qüvvələr 2 tank, 3 piyada döyüş maşını və 30 əsgərdən ibarət idi. 1-ci motoatıcı tabor isə düşmənin arxasında qalmışdı [28].

Briqada komandiri vəziyyət barədə general N.Sadıqova məruzə edib bildirdi ki, onlar hücum keçmiş düşmən qüvvələrinin qarşısında Çərəkdar-Tunel-Zülfüqarlı yolunda dayanıblar, irəlidə isə bizim qüvvələrimiz yoxdur. Həmçinin birlik komandirinə məlumat verildi ki, kəşfiyyat rəisi baş leytenant R.İskəndərov Çiçəkli yüksəkliyində düşmənin hərəkətini izləyir. Əgər düşmən irəliləməkdə davam edərsə, o, bölmələrə vuruşmaq barədə əmr verəcək.

Martın 29-da saat 16:00 radələrində təxminən 60 əsgərdən ibarət 1-ci motoatıcı tabor, köməyinə göndərilmiş bir tankı itirsə də tunelə gəlib çatdı. Yenidən qüvvələrini formalaşdıraraq zirehli qrup və helikopterlərlə Kəlbəcər rayonuna köməyə göndərilmiş döyüşçülərdən formalaşdırılan yeni dəstə ilə birlikdə briqada komandirinin başçılığı altında tunel – Çərəkdar, tunel – Bağlıpəyə, tunel – Vəngli istiqamətində düşməne qarşı əks-hücum keçdi. Axşama yaxın yalnız 20 əsgərlə zirehli qrup döyüşdən qayıtdı. Digər döyüşçülər hücum edən düşmənin arxasında qalmış və mühasirədən çıxmaq üçün bir neçə gün rabitəsiz manevr etmişdilər[44,4].

Həmin gün keçmiş dövlət katibi Pənah Hüseynov və Tərtər rayonunun icra başçısı Sərdar Həmidov Kəlbəcəərə gəldilər. Yerində vəziyyətlə tanış olan Pənah Hüseynov Prezident Əbülfəz Elçibəyə məruzə etdi ki, artıq rayonu saxlamaq mümkün deyil, yerli sakinləri təxliyə etmək və ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan etmək lazımdır[44,4].

1993-cü il martın 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Kəlbəcər rayonu əhalisinin təxliyə edilməsi haqqında" sərəncam imzaladı. Eyni vaxtda Ömər dağının yolları traktorlar vasitəsilə qardan təmizləndi. Əhalinin təxliyəsinə başlanarkən bütün yollarda, kəsişmələrdə nəqliyyat vasitələrinin tıxacları yaranmışdı. Bu, müdafiə olunan bölmələrin manevrini, qüvvələrin müdafiə üçün yerüstü çevik hərəkətini daha da çətinləşdirirdi[44,4].

Martın 28-dən aprelin 4-dək Kəlbəcər rayonunun çox sayda sakinləri ordu və mülki nəqliyyat helikopterləri tərəfindən təxliyə edildi. Mi-8 nəqliyyat helikopterləri maksimum 24 nəfər daşıya bildiyi halda bəzən bir borta 70 nəfərədək insanı götürürdülər. Çox adam daşıya bilmələri üçün onlar bəklərinə minimum yanacaq doldururdular. Təxliyə işlərinə 13-14 Mi-8 helikopteri cəlb edilmişdi. Rayonun ən çətin yerlərindən həmin günlərdə 5 min nəfərdən çox adam təxliyə olunmuşdu. Əməliyyatın 7 günü ərzində hər bir helikopter heyəti

70-100 saat uçuş həyata keçirmişdilər. Uçuşlar mürəkkəb hava şəraitində, aprelin 1-dən isə düşmənin bilavasitə atəşi altında həyata keçirilmişdi[11].

Kəlbəcər sakinlərinin əsas hissəsi qardan yüksək dağ aşırımı vasitəsilə rayonu tərk edirdi. 10 minlərlə əhalinin rayondan çıxması onsuz da məhdud hərəkət imkanına malik keçidlərdə tıxaca səbəb olurdu, bu, kömək üçün əlavə qüvvələrin göndərilməsinə əngəl yaradırdı.

Martın 30-da səhər saatlarında helikopterlər daha bir əsgər qrupunu köməyə gətirdilər. Briqada komandiri tuneli nəzarətə götürərək onları Çiçəkli yüksəkliyində yerləşdirdi. General-mayor N.Sadikov Müdafiə nazirini 701 saylı briqadanın Laçın rayonundan Kəlbəcərə çıxarılmasının zəruriliyinə inandırdı və bu barədə qərar martın 30-da qəbul edildi. O vaxtadək Kəlbəcərin müdafiəsini helikopterlərlə başqa yerlərdən göndərilən döyüş görməmiş əsgərlər, həmçinin 1-ci motoatıcı tabor və 701 saylı briqadanın zirehli qrupu həyata keçirirdi[28].

Həmin gün saat 11:00 radələrində Kəlbəcər rayonunda vəziyyət böhran həddinə çatdı. Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin bölmələri Nerkin-Şorca-Kəlbəcər və Zod-Dəmirçidam istiqamətlərində hərəkət edərək dövlət sərhədimizin yaxınlığında çıxış mövqeləri tutdular. Onlar artilleriya hazırlığından sonra zirehli texnika və canlı qüvvədən istifadə etməklə sərhəd dəstəmizi sıxışdıraraq Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil oldular.

Azərbaycan Ordusunun nə dövlət sərhədinin qorunması, nə də Qarabağ istiqamətindən hücumu keçmiş düşmənlə vuruşan bölmələrə kömək üçün ehtiyat qüvvələri yox idi. Könüllülər dinc əhalinin təxliyəsinə təmin edirdilər. Dağ – atıcı alayının formalaşdırılmasına başlamaq mümkün olmadı. Növbəti dəfə döyüşə yeridilmiş 701 saylı briqadanın 1-ci taboru bütün döyüşlərin sonuna qədər mühasirədə qaldı. Briqadanın əsas qüvvələri isə hələ də Laçın rayonunun şimalında yerləşirdi.

Düşmənlə mübarizə aparmaq üçün hökumət paytaxtda insanları səfərbər etməyə başladı və onları qruplar halında helikopterlərlə Kəlbəcər rayonuna çatdırırdı. Kəlbəcər rayonuna gətirilən 50-80 nəfərlik qruplar dərhal döyüşə göndərilirdi. Bunlar bir-birini tanımayan, silahlarla davranmağı bacarmayan, hazırlıqsız əsgərlər idi. Silahlar qutularda idi və onlara təhkim olunmamışdı. Tələsik yığılaraq köməyə göndərilmiş döyüşçülərlə döyüş təlimi keçirilməmişdi. Şərait onların hazırlığı ilə yerində məşğul olmağa, döyüş uzlaşması aparmağa imkan vermirdi. Köməyə gələnlərin üstündə komandir heyəti olmurdu. Briqada komandiri düşmənin atəşi altında taqım və manqa komandirlərini seçib təyin edirdi. Onların isə hərbi bilikləri yox idi. Düşmənin təzyiqi ilə bu bölmələr həddindən çox – 80-100 faizədək itkilər verirdilər. Briqada komandiri onları döyüşlərdə şəxsən müşayət edir, müdafiə mövqelərində yerləşdirirdi. Belə hazırlıqsız qruplara döyüş tapşırığının qoyulması mümkün olmadığından bölmələrin həmlələrinə şəxsən rəhbərlik etməyə məcbur olurdu. Saat 13:00 radələrində helikopterlə çatdırılmış belə 75 yeni döyüşçü Qamışlı

körpüsünə aparıldı. Silahların paylanması, atış hazırlığı, komandirlərin təyinatı və silahlı dəstənin yaradılması üçün çox vaxt olmadığından bu işlərə 15 dəqiqə sərf edilirdi. Bütün bunlar düşmənin aramsız hücumları və şiddətli artilleriya-minomyot atəşi altında baş verirdi. Dəstə formalaşdırılarkən general N.Sadikovun yaxınlığında dayanmış bir neçə əsgər, o cümlədən rabitəçi yaralandı. Getdikcə ağırlaşan vəziyyət böhran həddinə çatmışdı. Bir neçə istiqamətdən hücum edən düşməne qarşı 2 tank, 3 PDM və 20 əsgərdən ibarət zirehli qrup, hərbi mükəlləfiyyətlilərdən ibarət kiçik dəstə, Qamışlı körpüsü yaxınlığında yerləşmiş, yaxın döyüşdə tətbiq edilməsi mümkün olmayan bir top və bir "Qrad" qurğusu vurmuşdu[28].

Laçın – Kürdhacı - tunel –Ömər istiqamətində düşmən tərəfindən tunel artilleriya atəşinə tutulduğundan Laçın – tunel – Ömər aşırımı marşrutu bağlandı. Ağdərə - Kəlbəcər avtomobil yolunun Çərəkdar məntəqəsinin yanından keçən vacib hissəsini nəzarətdə saxlayan, düşmənin manevr imkanlarını məhdudlaşdıran 1-ci taborun tank və PDM heyətləri itkilər verərək düşmənin arxasında qalmışdılar. Nəhayət, 701 sayılı briqada Laçında döyüşlərdən çıxmaq və geri çəkilmək barədə əmr aldı.

Martın 30-dan 31-ə keçən gecə briqadanın bölmələri Mıxtökən – Zülfüqarlı yüksək dağ silsiləsinin qarlı aşırımları ilə geri çəkilməyə başladı. Texnika olmadığına görə bölmələr piyada hərəkət edirdilər. Həmçinin Laçın rayonunun şimal-qərbindən dinc sakinlərin təhlükəsiz təxliyəsinə təmin etmək lazım idi. Aparılması mümkün olmayan maddi vəsaitlər, silah və sursat məhv edilirdi. Düşmənin 5-ci qruplaşması briqadanın geri çəkilməsini görüb döyüş helikopterlərindən istifadə etməklə onu təqib etməyə başladı. Düşmənin həmlələrini dəf edə-edə briqadanın bölmələri bir neçə gün ərzində Laçın rayonunun şimal hissəsindən Kəlbəcər rayonuna çəkildilər. Eyni zamanda martın 31-də Kəlbəcər rayonunda bizim qüvvələrin mühasirəyə düşmək təhlükəsi yaranmışdı. Briqadanın bölmələri ermənilər tərəfindən faktiki olaraq ələ keçirilmiş rayona daxil olarkən mühasirəni yarıb keçməli oldular. Həmin gün tunelin müdafiəsində dayanmış təzə əsgərlər daha sərfəli mövqe tutmaq üçün hərəkət edərkən səhər saat 8 radələrində qeyri-bərabər döyüş baş verdi və düşmənin çarpaz atəşi altına düşdülər. Döyüşçülərin hamısı həlak oldu. Tunel düşmənin əlinə keçdi. Həmin gün düşmən həmçinin Narınclar – Ağqaya, Mərcimək yaşayış məntəqələri istiqamətində hücumla keçdi. Yerli özünümüdafiə dəstəsi geri çəkilməyə məcbur oldu və sonradan dinc əhəlinin təxliyəsi işinə cəlb edildi. Saat 16:00 radələrində helikopter meydançasından tunel istiqamətinə daha 120 təzə döyüşçü çatdırıldı. Onlar iki qrupa bölünərək Buzluq yüksəkliyi, Bağırılı və Bağırsaqlı məntəqələri yaxınlığında müdafiə mövqelərinə yerləşdirildilər[29].

Aprelin 1-də baş leytenant Mahir Quliyevin komandiri olduğu 100 nəfərdən ibarət 4-cü tabor Laçından gəlib çıxdı. Onlar Qamışlı körpüsünü

nəzarətdə saxlayan Çiçəkli yüksəkliyində mövqe tutdular. Martın 29-dan 31-dək Azərbaycan qoşunları hər gün tunelə, Qamışlı körpüsünə hücum edən düşmənə qarşı əks-hücum təşkil edirdilər. Bütün bunlara briqada komandiri şəxsən rəhbərlik edirdi. Döyüzlərdə, demək olar ki, bütün əsgərlər həlak olurdular, ancaq onların sayəsində düşmənin irəliləməsinin qarşısı bir gün də olsa, alınırdı. Bu, dinc sakinlərin təxliyəsinə davam etdirməyə imkan verirdi. Həlak olmuş əsgərlər ölümün yaxaladığı yerdə qalırdılar, onların döyüş meydanından çıxarılmasına imkan yox idi. Vətən oğullarının hamısı düşmənlə döyüşə şüurlu şəkildə girir və nə üçün vuruşduqlarını bilirdilər[28].

Briqadanın əsas qüvvələrinin Laçın rayonundan Kəlbəcərə doğru hərəkəti barədə məlumat alan Ermənistan Silahlı Qüvvələri 1993-cü il martın 31-də müharibə elan etmədən Vardenis (keçmiş Basarkeçər) rayonu istiqamətindən motoatıcı taborlarla Azərbaycan ərazilərinə hücumu keçdilər. Onlar tank və PDM-lərin köməyi ilə Azərbaycanın “Qaraqaya”, “Kürdyurdu”, “Ayrım”, “Dikyurd” sərhəd zastavalarını ələ keçirdilər. Xeyli aralı yerləşdiklərinə görə zastavalar bir-birinə nə atəş, nə qüvvə, nə də digər vasitələrlə kömək edə bilmədilər. Döyüzlərdə 29 nəfər həlak oldu. Sonra “Zəylik”, “Ağduzdağ”, “Yellicə” və “Taxta” zastavaları da Ermənistanın silahlı qüvvələrinin nəzarətinə keçdi. Sərhədçilərimiz ağır itkilər verərək geri çəkildilər və Kəlbəcər rayon mərkəzinin girəcəyində müdafiə mövqeyi tutdular.

Aprelin 1-də düşmənin 6-cı qruplaşması dövlət sərhədindəki bütün vacib məntəqələri ələ keçirdi və Nerkin Şorca – Kəlbəcər – Qılınclı, Zod – Seyidlər – Yanşaq istiqamətlərində taktiki baxımdan vacib yüksəklikləri tutmaq üçün hücumu davam etdirdi. Məqsəd 701 sayılı briqadanın manevr yolunu bağlamaq, bölmələri ayrı salıb məhv etmək idi.

Briqadanın bölmələri Almalı məntəqəsinin yaxınlığında düşmən qüvvələrilə üz-üzə gəldi, onların Zülfüqarlı məntəqəsi istiqamətində irəliləməsinin qarşısını aldı. Briqadanın artilleriya divizionu atəş mövqeyi tutaraq düşmənin tunel yaxınlığında cəmləşmiş canlı qüvvəsinə güclü zərbələr endirdi. Mərmiləri qurtardıqdan sonra dartıb aparmaq mümkün olmadığına görə toplar sıradan çıxarılaraq uçuruma yuvarlandı. Qalanları isə Ömər aşırımı vasitəsilə çıxarıldı və aprelin 3-dür bir gün sonra Zəyliköl yaxınlığında döyüş mövqeyi tutdu. Bərdə taboru zastavalarımızın keşikçilərinə kömək etmək üçün sərhədə doğru irəliləməyə çalışdı. Ancaq döyüzlərdə xeyli itki verərək Qamışlı məntəqəsi istiqamətində geri çəkilməli oldu [44].

Kəlbəcərin müdafiə cəbhəsi əslində mövcud deyildi, yalnız vacib yol qovşaqlarında müqavimət ocaqları vardı. Bu döyüzlərdə bölmələrimiz ölüm-dirim mübarizəsi aparırdı, çünki onların arxasında qadın, qoca və uşaqlar Kəlbəcəri tərk edirdilər. Lazımi qüvvələrin olmaması səbəbindən rayonu işğaldan qorumaq mümkün deyildi. Ancaq əgər dinc əhalini qorumaq məsələsi olmasaydı, bölmələrimiz daha bir həftə rayonu müdafiə edə bilirdilər. Bununla

belə bütün mövcud çətinliklərə baxmayaraq, 701 sayılı briqada idarəetməni və manevr imkanlarını saxlamağı bacarmışdı. Müdafiə döyüşlərinin aparılması zamanı briqadanın komandiri bölmələrin fəaliyyətini daim nəzarətdə saxlayır, vəziyyətlə bağlı məlumatların yığılmasını təşkil edir, onu düzgün qiymətləndirir, şərait dəyişdikcə vaxtında qərar qəbul edir, dəqiqləşmiş tapşırıqları bölmələrə çatdırır, əməllərin icrasına nəzarət edirdi. Döyüşün mühüm anlarında o, ən mühüm istiqamətlərdə olur və əldə olan güc və vasitələrlə döyüşün gedişinə şəxsən təsir göstərirdi.

Laçıdan geri çəkilən 4-cü tabor 100 nəfərlik heyətlə 1993-cü il aprelin 1-də saat 14 radələrində Kəlbəcər – Zod – Ömər – Ağdərə yol qovşağına çatmışdı. Briqadanın digər bölmələri gəlib çatana qədər Qamışlı körpüsü ilə birlikdə bu yol qovşağını nəyin bahasına olursa-olsun saxlamaq lazım idi, çünki həmin yolla həm də əhalinin təxliyəsi həyata keçirilirdi.

Yol qovşağının və körpünün müdafiəsi üçün 4-cü tabordan əlavə bir tank, iki piyada döyüş maşını, komendant taqımının 15 əsgəri cəlb edilmişdir. 75 əsgər Qamışlı körpüsünün yaxınlığındakı Çiçəkli yüksəkliyində mövqe tutmuşdu. Briqada komandiri bir tank və 10 əsgəri Qamışlı körpüsünün arxasında Zod – Qamışlı istiqamətində, iki piyada döyüş maşını və 30 əsgəri isə tunel – Qamışlı istiqamətində yolda yerləşdirmişdi.

Ermənilər üç dəfə Çiçəkli yüksəkliyini ələ keçirsə də, briqada komandiri əks-hücumə rəhbərlik edərək onu qaytarmağa nail olmuşdu. Tunel istiqamətində hücum edən düşmən bir tank, bir PDM və çoxlu canlı qüvvə itirərək əvvəlki mövqelərinə qayıtmışdı. Müdafiədə dayanmış döyüşçülərimiz isə 7 nəfər itki vermişdi.

Aprelin 2-də düşmənin kəşfiyyat-diversiya qruplarından biri briqadanın arxasında, Kəlbəcər – Qamışlı – tunel istiqamətində, 1815-ci yüksəkliyin şimal-qərb yamacında pusqu qurmaqla Qamışlı körpüsündə müdafiə olunanlarla əlaqəni kəsdi. Onların neytrallaşdırılması üçün qüvvə qalmamışdı. Canlı qüvvə və texnika sarıdan üstünlüyündən istifadə edən düşmən Çiçəkli yüksəkliyini və Qamışlı körpüsünü briqada komandirinin rəhbərliyi ilə müdafiə edən əsgərləri mühasirəyə aldı. Güclü müqavimətlə qarşılaşan ermənilər döyüşçülərimizə saat 15-dək müqaviməti dayandırmaq, silahı yerə qoymaq və təslim olmaq barədə ultimatum verdilər[23].

Saat 15-də yenə döyüşlər başladı, nəticədə briqada komandiri ilə 20-dək döyüşçü qaldı. Düşmən onları əsir götürməyə çalışırdı, ancaq döyüşçülərimiz düşmənin güclü atəşi altında özlərini dağ çayına atdılar.

Bu döyüşdən yalnız komandir sağ çıxa bildi. Beş məxfi sənədi tələsik məhv edən briqada komandiri sudan çıxaraq dağ yolları ilə təxminən 25 kilometr piyada getdi, bir gün sonra Yanşaq kəndinə çatdı. Bərdə taborunun iki əsgəri də orada idi. Onlar üçlükdə Ömər aşırımına çıxa bildilər. Briqadanın qərargah rəisi polkovnik-leytenant Aydın Şiriyev general-mayor N.Sadikovun

əmrilə briqada komandirini xilas etmək, “ölüsünü və ya dirisini tapmaq üçün” göndərilmişdi. Düşmənlə qarşılaşan qərargah rəisi döyüşə girməyə məcbur olmuşdu. Nəticədə 25 əsgərdən 20-si həlak olmuş, ağır yaralanan Aydın Şiriyevi isə sağ qalan əsgərlər döyüşdən çıxarmışdı[44,4].

1993-cü il aprelin 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəy tərəfindən ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan edilmişdi. Azərbaycanın dövlət sərhədini pozmuş Ermənistan ordusunun 6-cı qruplaşması və Qarabağ müdafiə rayonunun 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü qruplaşmaları döyüşlə bir-birinə qarşı irəliləyirdi. Onlar azsaylı qrupları mühasirəyə alaraq aprelin 4-də Kəlbəcər – Gəncə yolunu bağladılar. Bu döyüşlər nəticəsində təmas xətti Murovdağ silsiləsinə çəkildi. Həmin gün Kəlbəcər rayonu tamamilə Ermənistan tərəfindən işğal edildi. Səhəri gün isə müdafiə olunan qüvvələrin Kəlbəcər rayon mərkəzində sıxışdırılmış sonuncu atəş nöqtələri məhv edildi[44,4].

Laçın rayonundan 150 əsgərlə hərəkət edən 2-ci tabor və onun nəznində olan briqada qərargahının əməliyyat şöbəsi isə yalnız aprelin 5-də düşmənin ələ keçirdiyi Kəlbəcəərə daxil oldular. Tabor Murovdağ silsiləsi ilə Daşkəsən rayonu istiqamətində hərəkət edirdi. Onlar sənədlərini götürdükdən sonra həlak olmuş əsgərləri döyüş gedə-gedə dəfn etməli olurdular. Aprelin 5-də 701 saylı briqadanın Laçın rayonundan Kəlbəcəərə çıxarılması başa çatmışdı. Ermənistanla sərhəddə yerləşən “Zəylik” və “Yellicə” zastavalarının şəxsi heyəti isə yalnız aprelin 7-də zastavaları buraxıb Daşkəsən rayonu istiqamətində mühasirədən çıxmağa başlamışdı[31].

Kəlbəcər rayonunda 20 nəfərlik şəxsi heyətilə qalmış 1-ci tabor Çərəkdar – Qozlukörpü - Ağdərə istiqamətində hərəkət edərək düşmənin ələ keçirdiyi ərazilərlə 15 gün müddətində mühasirədən çıxmışdı. Ömər aşırımının düşmən nəzarətində qalması Gəncə şəhəri istiqamətində hücum təhlükəsi yaradırdı. Ermənilər BM-21 “Qrad” reaktiv sistemlərini (onlarla Gəncə şəhərinə zərbələr endirmək mümkün idi) yüksəklikdə yerləşdirməyə çalışırdı. Ona görə Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi aşırımı erməni qoşunlarından təcili qaytarmaq qərarına gəldi. Sərəncamında ehtiyat qüvvələr olmayan Müdafiə naziri general-mayor Dadaş Rzayev Hacıkənddə briqada komandirinə əmr etdi ki, könüllüləri toplayıb Ömər aşırımını düşməndən geri qaytarsın[5,16].

Aprelin 5-də axşamüstü briqada komandiri mühasirədən yenidən çıxmış 100 əsgər ilə birlikdə gecə yarısı Ömər aşırımına doğru hərəkət etdi. Saat 3:00 radələrində Ömər aşırımını düşməndən geri alındı. Döyüş zamanı əsgərlərin 26-sı həlak olmuş, 10 nəfər isə yaralanmışdı. Beləliklə, strateji baxımdan zəruri olan Ömər aşırımına nəzarət bərpa edildi. Düşmən dəfələrlə artilleriyadan istifadə edərək müdafiəçiləri vurub çıxartmağa, aşırımı yenidən ələ keçirməyə çalışsa da, cəhdləri uğursuz alındı.

Aprelin 7-də Ömər aşırımına 709 saylı briqadanın döyüşçülərindən ibarət kömək gətirildi.

BABAKM rəisinin 21 Fevral 1996-cı il tarixli 57 №-li əmrinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Kəlbəcər rayonunun müdafiəsi üzrə 1993-cü il martın 26-dan - aprelin 4-dək aparılmış döyüş əməliyyatlarının Hərbi taktiki ekspertizasını təşkil edildi [3]. Beləliklə, məlum oldu ki:

- Azərbaycan Respublikası dövlət rəhbərliyi tərəfindən Ermənistan Respublikasının Kəlbəcər istiqamətindən hərbi əməliyyatların aparılmasını prinsipcə qəbul edilməməsi, bu hadisələri erməni hərbi birləşmələrinin növbəti təxribatı hesab etməsi;

- Hökumətin erməni hərbi birləşmələrinin Kəlbəcər rayonunu işğal etdikləri təqdirdə, dünya ictimaiyyətinin gözündə təcavüzkar kimi qiymətləndiriləcəklərini və bunun beynəlxalq qalmaqla gətiriləcəyini düşünməsi;

- Ümumilikdə ölkə rəhbərliyinin Qarabağ müharibəsinin məntiqini və təbiətini anlamaması;

- Xüsusilə 1993-cü ilin fevralında Ağdərənin işğalı ilə Kəlbəcər-Ağdərə yolunun bağlanmasıdan sonra isə rayonun müdafiəsi üçün qəti tədbirlərin görülməməsi;

- Dağ – atıcı alayının yaradılması barədə əmrin gec verilməsi, həmçinin düşmənin hücumlarının intensiv olması səbəbi ilə əmrin icrasının mümkünəş olması;

- Kəlbəcəri müdafiə etmək üçün Laçın rayonunun şimalından 701 saylı briqadanın rayona cəlb edilməsi ilə bağlı qərarın gecikdirilməsi; və s. bütün bunlar cəbhədə baş verən sonrakı hadisələrin gedişatına mənfi təsir göstərdi [3,8].

Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilməsinin ildönümü münasibətilə Kəlbəcərin sakinlərilə görüşündə Ümummilli lider Heydər Əliyev həmin hadisələrə belə qiymət vermişdi: “Kəlbəcərin süqutu o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyinin nəinki səriştəsizliyi, həmçinin qətiyyətsizliyi, bacarıqsızlığı, fəaliyyətsizliyinin nəticəsidir. O zaman hakimiyyətdə olanlar bunun qarşısını almadılar, ala da bilməzdilər, ona görə ki bunun üçün onların təcrübəsi yox idi. Kəlbəcərin işğalı bizim üçün böyük itkidir” [1]. Respublika rəhbərliyinin bu siyasi səhvi Müdafiə Nazirliyinin Kəlbəcər rayon müdafiəsi haqqında səhv qərar qəbul etməsi, nəticədə rayonun düşmən tərəfindən ələ keçirilməsi üçün əvvəlcədən şərait yaradılmamasına gətirib çıxardı.

Nəticə

Qarabağın qala qapısı Kəlbəcərin işğalı ilə Ermənistan və Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejim 3500 metr hündürlükdə olan Murov yüksəkliyini ələ keçirdi. Həmçinin Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında ən yaxın quru yolu açılmış oldu. Məhz bu üstünlükləri əldə etdikdən sonra çox keçmədi ki, Ermənistan qısa zamanda Azərbaycanın daha beş rayonunu işğal etdi[22].

Kəlbəcərin işğalı çox ciddi bir məğlubiyyət idi. Ancaq buna rəğmən Azərbaycan ordusu daha böyük faciələrin qarşısını almağa müvəffəq oldu.

Birincisi, Tədqiqatlar göstərir ki, Bakı-Ceyhan kəməri layihəsinin qarşısını almaq üçün 1993-cü ilin martında Rusiyanın Gəncə də daxil olmaqla Kür çayına qədər ərazilərin işğalı planları mövcud imiş. Ordumuzun qətiyyəti düşməni bu planını təxirə salmağa məcbur etdi.

İkincisi, işğaldan əvvəl Kəlbəcər-Murov yolunun çəkilişi əhalinin minimal itkilərlə mühasirədən çıxmasına şərait yaratdı. Burada həm hərbi nizami qüvvələrin, həm də könüllülərin təxminən bir həftə ərzində Murovun müəyyən yüksəkliklərinin müdafiəsi üçün göstərdiyi fədakarlığın da böyük əhəmiyyəti oldu. Və ordumuzun əks hücumu nəticəsində Gəncə üçün təhlükə törədən Ömər aşırımı və digər yüksəkliklər azad edildi. Eyni zamanda həmin dövrdə Füzuli istiqamətində də erməni hücumlarının qarşısı alınmışdı[22;24].

Üçüncüsü, 701 sayılı briqadanın ən böyük nailiyyəti sayca özündən bir neçə dəfə üstün olan düşmənlə qeyri-bərabər döyüşlərdə son nəfəsədək vuruşmuş, həyatları bahasına Laçın və Kəlbəcər rayonlarından dinc əhalinin (60 mindən çox) təxliyəsinə təmin edərək soyqırımı təhlükəsindən xilas etmişdilər. Bu döyüşlərdə 10 gün ərzində yüzlərlə azərbaycanlı əsgər həlak olmuşdu. Onların çoxu həmişəlik Kəlbəcər dağlarında qaldılar. Xatirələri əbədi olsun!

Dördüncüsü, Azərbaycan Ordusunun əsas qüvvələrindən ayrı salınmış 701 sayılı briqada təsəvvür edilməz qədər geniş ərazidə, Qarabağ yaylası, Mıxtökən və Murov dağ silsilələrinin arasında müdafiə döyüşləri aparırdı. Müdafiə əməliyyatları mühasirə şəraitində (60-80 kilometr bir-birindən aralı olan iki müxtəlif rayonda və iki müxtəlif istiqamətdə) tətbiq edilirdi ki, bu da briqadanın döyüş imkanlarını xeyli zəiflədirdi. Buna baxmayaraq, briqada idarəetmə, manevrlik imkanlarını və döyüş qabiliyyətini qoruyub saxlamış, mühasirədən çıxmağı bacarmış, daha sonra isə Gəncə üçün təhlükə yaradacaq Ömər aşırımını düşməndən geri almışdı.

Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Kəlbəcər rayonunu işğal etməsindən sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası 822 sayılı qətnaməni qəbul etmişdi. Qətnamədə Təhlükəsizlik Şurası Silahlı hərbi əməliyyatların genişlənməsini və xüsusilə, yerli erməni qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna sonuncu hücumunu, xeyli sayda mülki şəxslərin yerlərinin dəyişməsi və regionda, xüsusilə Kəlbəcər rayonunda, fəvqəladə humanitar vəziyyətlə bağlı ciddi narahatçılığını həyəcənla qeyd edərək, bütün hərbi əməliyyatların və düşmənçilik aktlarının dərhal dayandırılmasını, həmçinin bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın digər bu yaxınlarda işğal olunmuş rayonlarından dərhal çıxarılmasını tələb edirdi [6].

1993-cü il mayın 27-də isə iki ölkə arasında erməni qoşunlarının bir həftə ərzində Kəlbəcərdən çıxarılması barədə müqavilə imzalanırsa da, təəssüf ki,

həmin günlər ölkədəki siyasi böhran - "Azərbaycanda bu müqavilənin təminatçısı olacaq dövlət yoxdur" bəhanəsi ilə Ermənistan və "DQR" tərəfindən pozuldu [44,4].

Kəlbəcər rayonunun işğalı Birinci Qarabağ müharibəsi tarixində bir dönüş nöqtəsi oldu. Onun mühüm hərbi və siyasi nəticələri var idi. İşğal göstərdi ki, düşmən Azərbaycanın Qarabağ ərazisindən kənarında yerləşən ərazilərini də işğal etmək iqtidarındadır.

Ədəbiyyatın

1. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Kəlbəcər sakinlərinin nümayəndələri ilə görüşü. <https://www.kalbajar.com/kelbecerlilerle-gorusha> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
2. Azərbaycan Ordusunun 701 sayılı hərbi hissənin Kəlbəcər döyüşü. Sənədli film <https://www.youtube.com/watch?v=3zXLBFMvbCU> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
3. Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər və Laçın rayonlarında gedən döyüşlərin analizi. AAHM-in Mühazirələrin qeydiyyatı kitabı. № 958, 4.03.1996-cı il, 9s. s.1
4. Azərbaycan Milli ordusunun ilk hərbi hissəsinin yaranmasından 21 il ötür // Dövlət və qanun, 06-16 oktyabr 2012-ci il, № 19-20 (329-330), s.4.
5. Bağirov G.A., Əliyev V.N., 1993-cü il Kəlbəcər rayonunun müdafiəsi haqqında // Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi. Elmi Əsərlər Məcmuəsi. №1(18) 2012-ci il, 17s. s.16
6. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə Qətnamələri BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 30 aprel 1993-cü il 822 sayılı Qətnaməsi <http://anl.az/el/emb/QARABAO/beynelxalq-senedler/bmt.pdf> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
7. "Elə bilirdik ki, Kəlbəcəri işğal edə bilməzlər" - Kəlbəcərli şahid 24 il əvvəldən DANIŞIR Tarix: 28-03-2017, <http://xeberle.com/cemiyyet/28251-ele-bilirdik-ki-kelbeceri-ishgal-ede-bilmezler-kelbecerli-shahid-24-il-eyveldendanshr.html> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
8. Əbulfez Elçibey - En Yeni Tarix – Kelbecer <https://www.youtube.com/watch?v=QFPGOGK2CAA> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
9. Ən yeni tarix Kelbecer https://www.youtube.com/watch?v=z_TPiAzu5nk (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)

10. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal. II kitab. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2015, 408 s. s.366
11. Helikopterin tutumu 24 nəfər üçün nəzərdə tutulsa da birdəfəyə 70 nəfər daşınırdı 02 Jun 2018"<https://www.moderator.az/news/227690.html> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
12. Heydər Əliyevin kələcərlilərlə görüşü “Bakinski raboçi” qəzeti, 3 aprel 1996-cı il.
13. Həmid Tural , Kəlbəcərin işğalı (1993) <https://azlogos.eu/kəlbəcərin-ısgali-1993/> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
14. İbadoğlu İbrahim, kapitan İ.Mirzəyev: Həqiqətin gözünə dik baxmalıyıq // Xalq ordusu, 30 iyul, 1993-cü il.
15. İmanov V, Kəlbəcərin son günlərinə qədər onun müdafiəsi üçün əmr olmadı // Xalq qəzeti, 18 may 1996-cı il.
16. İrşadlı Adil, Şamıoğlu Şahbaz, Tariyel Musayev: Biz nə istədiyimizi yaxşı bilirik// Əlillər, 21-27 iyul 2000-ci il, № 29(114).
17. İsmayılov Rufik, Milli ordunun ilk hərbi hissəsinin yaranmasının 21 illiyi qeyd olunub// Kəlbəcər, 10 oktyabr 2012-ci il, s.6
18. Kamal Akif, Kəlbəcər batalyonu və əfsanəv alay, Bakı, Azərənşr, 2012, 330 səh. S.9
19. Kəlbəcərin alınmasında rus hərbi birləşmələri iştirak edib // 7Gün, 24 fevral 1996-cı il, s.1-2.
20. Kelbeceremeliyyati. rejissorrustam mirza<https://www.youtube.com/watch?v=XM6MdMqr300>(müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
21. "Kəlbəcəri ermənilərə təhvil verən Nəcməddin Sadıkovdur" – TƏFƏRRÜAT 1 Aprel 2021 <https://news.milli.az/society/935527.html>(müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
22. Kəlbəcər döyüşü – Araşdırma (VİDEO) Tarix:2-04-2017, <https://web.archive.org/web/20200226181830/http://karabakhmedia.az/main/10959-kelbecer-doyushu-vdeo.html>. (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
23. **Kəlbəcərin işğalı zamanı Monte Melkonyan azərbaycanlılara 10 saat vaxt vermişdi – VİDEO**<https://www.mia.az/w986695/xin-den-kelbecerin-ısgali-ile-bagli-sert-beyanat-2020-04-02-150606> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
24. Kəlbəcərin işğalı <https://www.kalbjar.com/ısgal-tarixi> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
25. KƏLBƏCƏR (3-4.04.1993) <https://aidenesibova.wordpress.com/kəlbəcər3-4-04-1993/> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
26. Kəlbəcər hadisələri ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası daxili işlər naziri İ. Həmidovun Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim

- etdiyi sənədlərin və məlumatın araşdırılması və qiymətləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputat-istintaq komissiyasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı Bakı şəhəri, 6 aprel 1993-cü il. № 557. <https://e-qanun.az/framework/8202> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
27. Kəlbəcər rayonunun işğalının səbəbləri haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı, Bakı şəhəri, 28 aprel 1993-cü il. № 582. https://frameworks.e-qanun.az/8/f_8256.html (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
28. Kəlbəcəri kim düşməyə təslim edib? - ŞOK SƏNƏDLƏR Tarix: 25-03-2014, <http://www.dia.az/8/41789-kelbeceri-kim-dushmene-teslim-edib.html> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
29. Kəlbəcəri müdafiəsiz buraxanların izində...02 Apr 2014 | 12:15 <https://www.moderator.az/news/43905.html> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
30. Qaraca Bəxtiyar, Yarımçıq gündəliklər // Azərbaycan, 12 may 2014-cü il.
31. Qənizadə Ə.: "Onlar Kəlbəcərdədir, meyitləri gətirilməyib, dəfn edilməyib" 04.04.2014, <http://azadinform.az/az/read/133749/ezizaa-qenizade-vonlar-kelbecerdedir-meyitleri-getirilmeyib-defn-edilmeyibv/> (müraciət tarixi: 11 iyun 2022)
32. Qənizadə Əzizağa https://az.wikipedia.org/wiki/az.wikipedia.org/wiki/Əzizağa_Qənizadə (müraciət tarixi: 11 iyun 2022)
33. Mahmudov B, Keşməkeşli həyat yolu onun şah əsəridir // Azərbaycan veteranı, oktyabr, 2012-ci il, s.2.
34. Mahmudov R., Kəlbəcərin 1-ci faciəsi "günahkarların məhkəməsi gedir" // Müsəlifat, 16 aprel 1994-cü il.
35. Məmmədov M., "Polkovnik Ə. Qənizadə - "Necə yəni komandirə yer yoxdu?" <https://qlobal.az/polkovnik-qenizade-nece-yeni-komandire-yer-yoxdu-#.YnIoap5By1s>. (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
36. Mirzəzadə Ə., 5-ci Bərdə taboru kitabı, Bakı, MTR Group, 2012. səh.24-25
37. MN AHTM-in fondu. İkinci Kəlbəcər əməliyyatı zamanı qənimət kimi götürülmüş Ermənilərin 1-ci əlahiddə motoatıcı briqadasının 3 Motoatıcı taboruna məxsus komandir mayor Barseqyanın 1 aprel 1993-cü il tarixli iş xəritəsi. 1994-cü il, fevral.
38. MN AHTM-nin fondu.18110 sayılı hərbi hissənin qərargah rəisi polkovnik-leytenant Zəfər Süleymanovun 1991-1994-cü illərdə Qarabağda baş vermiş hərbi döyüşlərin gedişi ilə bağlı qeyd dəftərçəsi. 38 s.
39. Nərcəqızı Y., Müstəqil Azərbaycanın ilk hərbi hissəsinin 21 illiyi qeyd olundu. // Vətən, 2012-ci il, noyabr №07(07), s.3.

40. Novruzlu A., Nərimanoğlu M., Kəlbəcərliyə psixoloji hücumlara məruz qalırdılar // Azərbaycan, 11 noyabr 1993-cü il
 41. Osmanov S., Qüvvələrimiz Xankəndinin bir neçə kilometrliyinə çatmışdı // Azadlıq, 23 noyabr 1993-cü il, s.3.
 42. Rüstəmov R., Kəlbəcəri qorumaq olardı // İmpuls, 5 noyabr 1999-cu il
 43. Rüstəmov X., Həsənov Z., Kəlbəcər həqiqətləri // Xalq, 14 oktyabr 1993-cü il
 44. Sultan L., Kəlbəcərin müdafiəsi üçün nə etdiniz? // Həftə içi.- 2014.- 29-31 mart.- S.4. http://anl.az/down/meqale/hafta_ichi/2014/mart/359314.htm (müraciət tarixi: 11 iyun 2022)
 45. Sümərli C., Mediadan narazı general // İmpuls, 11 aprel, 2003-cü il, s.7
 46. Şiriyev A., Həsənov A., Rəhimov Q., Kəlbəcərin işğalında təqsirkar kimdir: siyasətçilər, yoxsa ordu? // Xalq, 13 fevral 1996-cı il, № 30 (22173), s.2
 47. Vəliməmmədov Məmməd, Kəlbəcər: Azərbaycan əsgərləri dinc əhalini xilas etmək üçün ölüm-dirim mübarizəsi apardılar 8-05-2019, <http://teref.az/kose/117083-kelbecer-azerbaycan-esgerleri-dinc-ehalini-xilas-etmek-ucun-olum-dirim-mubarizesi-apardilar.html> (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
 48. 701 sayılı Motoatıcı Briqada https://az.wikipedia.org/wiki/701_sayli_Motoatıcı_Briqada (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
 49. 701 SaylıHerbiHissehttps://axtar.len.az/?q=701_sayli_herbi_hisse (müraciət tarixi: 10 iyun 2022)
 50. “701 sayılı hərbi hissə kəlbəcərliyərin xilasında” adlı tədbir keçirilib (FOTO) <https://az.trend.az/azerbaijan/society/3576375.html> (müraciət tarixi: 18 iyun 2022)
 51. 701-ci B R İ Q A D A28-06-2015, <http://teref.az/kose/4823-701-ci-b-r-q-a-d-a.html> (müraciət tarixi: 12 iyun 2022)
- Rus dilində
52. Кочарян Роберт, Жизнь и свобода: автобиография экс-президента Армении и Карабах. Москва, 2019, 389с.